
Čeština není jen to, jak se co píše. S fonetiky o projektu Sound To Sense, kráse adekvátnosti a umění naslouchat

Čeština není jen to, jak se co píše. S fonetiky o projektu Sound To Sense, kráse adekvátnosti a umění naslouchat

Čtrnáct univerzitních pracovišť z jedenácti evropských států se zúčastnilo interdisciplinárního projektu „Sound To Sense“ financovaného Evropskou komisí v rámci Marie Curie Research Training Network. Za českou stranu na něm spolupracoval Fonetický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. O projektu, který sdružuje fonetiky-lingvisty s inženýry a psychology, jsme hovořili s jeho řešiteli ředitelem Fonetického ústavu doc. PhDr. Janem Volínem, PhD. a Prof. PhDr. Zdenou Palkovou, CSc.

Z jaké potřeby vznikl projekt Sound To Sense a čím se konkrétně zabývá?

Projekt Marie Curie Research Training Network jako celek je zaměřen na výchovu a předávání zkušeností nové nastupující generaci výzkumných pracovníků a má interdisciplinární základ. Náš dílčí projekt Sound To Sense je zaměřen na řeč a její zvukovou podobu. Přitom je cílem, aby zvolený problém byl zkoumán z různých hledisek : aby se jím zabýval lingvista, fonetik, psycholog, akustik, technik. Porovnávání různých přístupů umožňuje dobře stavět otázky a porovnávání dílčích výsledků může vést k spolehlivým závěrům. Snahou je tedy zprostředkovat interdisciplinární pohled na věc, protože dílčí hlediska bývají značně rozdílná.



**Prof. PhDr. Zdena Palková, CSc.,
Fonetický ústav FF UK**

I když samotný projekt výzkum jako takový nepodporoval, počítal s tím, že pomocí výzkumu, který probíhal tak jako tak, bude dosaženo dvou cílů: jedním je výchova mladé generace evropských vědců, kteří by byli schopni konkurovat Asii a Americe. Takhle to vysloveně stojí v propozicích projektu, i když na místa mladých vědců byli nakonec najímáni i Asiaté a Američané. Z našeho hlediska byl přitažlivý druhý motiv, a sice řešení problému fragmentace. Psychologové řeší problematiku řečové komunikace po svém, ale chybí jim expertíza lingvistická a technická. Inženýři sestavují automatické rozpoznávače, syntézu řeči, vyhledávače v databázích a podobné aplikace, ale také nedosahují výsledků, jakých by mohli, kdyby řeč znali jinak než z technického pohledu.



doc. PhDr. Jan Volín, PhD., ředitel
Fonetického ústavu FF UK

A stejně tak i lingvistika zase musí brát v úvahu psychologický aspekt řečové komunikace a poučit se o technice a technologiích. Komunikace mezi těmito třemi základními odvětvími vážla a evropský projekt se zavazoval mezery přemostit. To byl pro nás myslím jeden z důležitých momentů, když jsme se rozhodovali, zda se projektu zúčastníme. Jinak myšlenka celého projektu vznikla v Anglii, proto ze 14 univerzitních pracovišť jsou čtyři anglická a koordinátor sídlí na cambridgeské univerzitě.

Jakou měl projekt osnovu? Mohli jste do ní zasáhnout vlastními návrhy?

JV: My jsme dokonce museli. Projekt, když začínal, měl jen obecnější zdůvodnění, to byla právě otázka fragmentace plus otázka určitého zaměření na takové jevy v řeči, které byly v tradičních popisech pojmenovány jako detail. A detail bylo všechno to, co se nevešlo do formalizovaných popisů řečové komunikace. Jenže se zjistilo, že formalizované popisy jsou příliš chudé, příliš schématické a nejsou schopny prakticky vysvětlit a modelovat reálné řečové situace. Takže to, co bylo původně odloženo jako detail, se přehodnocovalo znovu z hlediska funkce. Pokud by se jednalo o nějakou náhodnou variabilitu vznikající při produkci řeči, pak může zůstat s nálepkou detail, ale pokud se zjistí, že může nějakým způsobem řečovou komunikaci ovlivňovat, nějak v ní fungovat, pak je třeba ji brát vážně – mohla by pomoci zrealizovat existující modely.

Sound To Sense v těchto dnech končí. Jsou známy jeho konkrétní výsledky a co bude konkrétním výstupem projektu?

JV: Konkrétní výsledky těžko shrneme jednoduše proto, že se sice mluví o projektu, ale ve skutečnosti toto konsorcium řešilo jedenáct různých projektů a Praha se podílela výrazněji na dvou z nich a méně výrazně ještě na některých dalších. To znamená, že ne všichni řešili všechno. První projekt se týkal budování databází, tam konkrétně naše pracoviště přispělo jednak částí databáze, ale hlavně celkovým popisem a organizační strukturou budování databáze, takže jsme v jednu chvíli hráli v daném projektu dost důležitou roli. Udělali jsme jasno v tom, jak je možné třeba již existující materiálové korpusy spojovat do databází, jaké používat jednotlicí technologie, aby různá pracoviště měla přístup k materiálům ostatních a badatelé netrávili čas tím, že sbírají něco, co už někdo jiný nasbíral. Když si totiž pořídíte nějakou zvukovou nahrávku řeči, můžete ji dlouho a dlouho analyzovat z různých hledisek. Lidé většinou nasbírají víc, než jsou schopni zanalyzovat.

Jaké byly ty další?

JV: Na druhém projektu jsme se příliš aktivně nepodíleli, ale byl velice zajímavý, i když spíš inženýrský. Šlo v něm o to, jak v nasbíraných databázích odhalit určitý definovaný problém automaticky, protože u klasické databáze musíte řeč vzít a ke každé milisekundě musíte přiřadit nějakou nálepkou, musíte určit kam ta milisekunda patří, k jaké hlásce, do jakého taktu, v jakém místě je v rámci promluvového úseku, můžete to značkovat dál syntakticky a morfologicky a tak dále, je to spousta práce a tisíce hodin, když se to vezme v rámci Evropy, a pak zbývá méně času na výzkum. A tady je otázka za prvé - jestli nevyužívat něčeho, co už někdo označoval. A pokud materiál označovaný není, v druhém projektu se hledaly možnosti poloautomaticky označovat vybrané jevy. Na automatickém označování se pracuje někdy už od 60. let, ale jazyk a řeč jsou tak složité, že pořád nikdo neumí udělat něco úplně automaticky, vždycky něco musíte alespoň trochu opravovat.

ZP: Zejména chcete-li, aby výsledek odpovídal tomu, jak daný úsek vnímá člověk. Nestačí registrovat konkrétní data, automat dnes umí najít fyzikální hodnoty relativně snadno. Je třeba dosáhnout, aby záznam byl adekvátní poslechu.

JV: Pak jsme se ještě poměrně silně angažovali v projektu, který zkoumal cizinecký přízvuk obecně, nás ale zajímala především česká angličtina, protože angličtina je hodně protežovaná jako komunikační kód, lingua franca moderní doby. Zajímalo nás, co to je český přízvuk v angličtině, nakolik může vadit při percepci a nakolik může bránit porozumění.

Můžete si říct - je to cizí přízvuk, ale je to rozmilé a ničemu to nebrání -, ale někdy je určitý rys cizineckého přízvuku sice přímo nezpůsobí nedorozumění, ale ztěžuje komunikaci a unavuje perceptory. Podařilo se nám popsat pár zajímavých principů a jeden z posledních výsledků byl, že jsme vydali zvláštní číslo časopisu Speech Communication, kde se shrnují nálezy ze zúčastněných pracovišť, a i my jsme tam měli jeden článek.

K čemu budou výsledky tohoto několikaletého a takhle strukturovaného projektu sloužit, kromě výchovy další generace fonetiků?

JV: Otázka se nedá takto položit. Rádi mluvíme o výzkumu, ale jak říkala paní profesorka, na začátku výzkum nebyl. Výstupem tohoto projektu je opravdu oněch přibližně 25 stážistů, kteří kolovali po Evropě a něco se naučili na zhruba doktorské úrovni, někteří na postdoktorské. Tito mladí badatelé umí teď moderní řečovou vědu a umí se podívat na řeč nejen očima tradičního lingvisty nebo psychologa, ale inženýrsky, psychologicky a lingvisticky zároveň. To by mohlo být cenné.

ZP: Bylo přímo principem projektu, aby na pracoviště fonetické přišel stážista s jiným zaměřením, a fonetik aby naopak hostoval třeba v prostředí některého psychologického týmu.

JV: Projekt sám vůbec vědu nefinancoval, na financování vědy nebyly peníze, ale byly peníze pro stážisty - aby jim nic nechybělo a aby mohli bádát a cestovat. Například naše stážistka, dr. Bisiriová, měla sice smlouvu na rok u nás, ale z toho musela tři měsíce sbírat zkušenosti ve Španělsku, aby skutečně docházelo k přemostování mezer mezi jednotlivými specializacemi.

Měl ten koloběh doktorandů a postdoktorandů nějaký systém?

JV: Nebylo to náhodné, ale nebyla to ani akce kulový blesk. Šlo o to, že na každé místo pro stážistu byl vypsán konkurz a aplikanti, když konkurz vyhráli, už věděli, která pracoviště danou problematiku řeší. V projektu, o kterém právě mluvíme, jsme byli my, španělská Vitoria a anglický Bristol, takže stážistka věděla, že hlavní stan bude mít u nás a že stráví nějaký čas ve Vitorii a v Bristolu. Ale jak dlouho kde bude, se vyladovovalo podle situace. Protože řešila něco konkrétního, nečetla si jen knížky, jela do Vitorie naučit se pracovat s řečovou syntézou a do Bristolu na psychologicky zaměřené pracoviště jela testovat a sbírat data.

Co projekt Sound To Sense přinesl vám jako pracovišti?

ZP: Především velmi dobré kontakty po Evropě, těžko bychom tak dobré a fungující vazby navazovali na příklad jen prostřednictvím účasti na konferencích.

Začnete-li s někým řešit konkrétní úkol a vídáte se s ním po nějakou dobu opakovaně, třeba každého půl roku, vzniká jistě trvalejší vztah, než při jednorázovém setkání, a také perspektiva spolehlivější spolupráce.

Budou tak mít vaši doktorandi v budoucnu větší šance, že by na těchto pracovištích mohli působit?

JV: Rozhodně je budeme směřovat tam, kde víme, že se dělá dobrý výzkum a kde navážou na to, co se naučili u nás, kde nebudou začínat úplně znovu něco jiného. S těmi šancemi si nejsem jist, řekl bych ano, ale na každé badatelské místo, které v Evropě je, by měla být volná soutěž, a ten, kdo se na něj hlásí, by měl být dobrý bez ohledu na to, s kým se zná. Samozřejmě, víme komu doporučit našeho doktoranda, a víme, koho doporučit našemu doktorandovi. Často se stane, že jdete na univerzitu zvučného jména, ale právě lingvistika tam nemusí být tak dobrá, a naopak. Existují univerzity, o nichž se ještě neví, že je tam dobrá lingvistika, protože tam není dlouho. Takovým příkladem je Sheffield, který v nedávné době vybudoval velice solidní lingvistické pracoviště, ale málokdo o tom ví, všichni si pamatují Sheffield jako hutnické průmyslové město, ale že tam mají velice dobrý lingvistický výzkum, není obecně známo. Jenže my to víme a víme, že když tam pošleme našeho studenta, nebude litovat.

Kolik má vaše lingvistické pracoviště studentů a kolik z nich projevuje eminentní zájem o fonetiku jako svou budoucí specializaci? Není pro uchazeče o studium atraktivnější třeba literatura?

ZP: Zatím je fonetika akreditována jako tzv. dvouoborové studium. To znamená, že student se hlásí jednak k nám a jednak na další obor, nejčastěji to bývá některý jazyk. Třeba pro anglistu, bohemistu, germanistu, romanistu je fonetická specializace, kterou získá kombinací s námi, velice užitečná, vzhledem k tomu, jaký význam má v současné době komunikace mluvenou řečí.

Pravdou je, že v době maturity student většinou neví, že fonetika existuje, nevzpomene-li si náhodou na Elizu Doolittlovou z Shawova Pygmaliona. Tím by ovšem vznikla zkreslená představa, že předmětem je pouze kultura řeči. Současná fonetika se zaměřuje mnoha směry a značnou část přitom tvoří práce s akustickým signálem řeči. Z toho plyne, že se student nesmí děsit například fyziky či matematiky; v tom je naše studium v kontextu společenských věd trochu netypické.

Ovšem přicházejí k nám i studenti, kteří se o problematiku mluvené řeči už vědomě zajímají, protože je třeba zaujal fonetický kurz v rámci praktického jazyka. Anglista či bohemista si pozmění původní obor na kombinaci nebo některý ze svých oborů vymění za fonetiku. Takovým studentům jejich zájem obvykle vydrží a patřívají k nejlepším. Ještě další možností je vstup do oboru v magisterském stupni, který máme i v jednooborové podobě.

Kolik studentů se k vám hlásí a kolik jich tak náročné studium absolvuje?

ZP: Přímoou cestou se k nám zpravidla hlásí ročně kolem 40 až 50 uchazečů. Nepřijímáme ovšem každého; počet přijatých, který odpovídá našim představám, se pohybuje mezi 10 až 15 studenty. Kolik studentů absolvuje, nelze na procenta odhadnout, ale velké ztráty nemáme.

Aby byl člověk dobrý fonetik, co k tomu potřebuje? Absolutní sluch, píli, teoretické znalosti?

JV: Absolutní sluch reálně nepotřebujete na nic, ani ladič pian, který by měl mít hodně dobrý sluch, nepotřebuje sluch absolutní, stačí mu sluch relativní a pokud má ostré slyšení, pokud diskriminuje, naladí nástroj krásně. Absolutní sluch, jak se můžete dočíst v literatuře, řadě lidí dokonce až znepríjemňuje život. Fonetik se na jednu stranu nespolehá jen na přístroje a opravdu umí poslouchat. Těch potřebných vlastností bude víc, ale absolutní sluch mezi ně nepatří.

ZP: Jednou z nezbytných vlastností je trpělivost, protože řešení fonetického tématu je vždycky pracné. Srovnáte-li práce našich studentů, ať už bakalářské či magisterské, zjistíte, že jsou většinou náročnější, než tomu v průměru bývá. Nestačí nastudovat téma v literatuře, případně pořídit vhodný výběr a kompilaci. Základem je vždy vlastní analýza materiálu. A fonetická analýza vyžaduje přesnost. Jsou-li součástí úkolu kontrolní percepční testy, je značně náročná i časově. Fonetika rozhodně nepatří k tzv. únikovým oborům, které by si zájemce zvolil jen proto, aby získal vysokoškolský diplom. Na druhé straně je povzbuzující, že spolehlivá materiálová práce přinese vždycky něco nového. Jednotlivé jazyky jsou ve svých zvukových vlastnostech hodně specifické. Fonetický výzkum může částečně přebírat již nalezené metody, ne však výsledky. Údaje potřebné například pro praktické aplikace v oblasti informačních technologií, (jako je syntéza, hlasové vstupy a výstupy pro komunikaci s počítačem atd.) je třeba pořídit pro každý jazyk znovu, údaje jsou nepřenositelné. Témata míváme náročná, ale studenti vědí, že obvykle nedělají zbytečnou práci.

JV: Protože všichni mluví, myslí si, že na tom není nic těžkého. Lidé si neuvědomují, že samotnou produkci a percepci řeči vědomě neřídíme, soustřeďujeme se jen na obsahy, ale fonetiku necháváme běžet po různých neuvědomovaných úrovních. Existují artikulační stereotypy, o kterých nijak nepřemýšlíme. Fonetik se musí zase dostat zpátky tam, kde jako malé dítě začínal: musí si začít uvědomovat, co vlastně dělá. V běžných situacích uvažujeme pouze o tom, co chceme říct a jaký obsah nám ten druhý sděluje.

Umí lidé ještě poslouchat a spolehnout se na svůj sluch? Uměli to dříve lépe?

JV: V genech populace tato schopnost zůstává, ale tím, že se netrénuje a pořád se někam spěchá, zůstává ukryta. Myslím, že kdyby byla nutně potřeba, zase by se dala zpátky natrénovat.

Trpíte, když slyšíte nedbale odmluvené zpravodajství nebo moderování pořadů ve sdělovacích prostředcích? Například soukromé stanice na hlasový projev moderátorů příliš nedbají.

ZP: Máte pravdu, trpím, ale má to tu výhodu, že je můžete vypnout.

Tak to je trefná odpověď.

ZP: Bohužel smutná odpověď. Teď promluví jako fonetik - pamětník, který nevidí mnoho důvodů k optimizmu: Už dítě – a zejména dítě – by mělo kolem sebe slyšet zřetelnou řeč. A samo by mělo být k zřetelné řeči vedeno. Mělo by považovat za samozřejmé, že řeč je činnost, jíž je třeba věnovat trochu úsilí. Obecně vzato, zřetelná řeč svého času patřila k vybavě zdvořilého člověka, přinejmenším jako projev ohledu k partnerovi v dialogu. Nepřinese-li si mluvčí základ takového postoje z dětských let, později se to nesnadno dohání.

Měly by mít děti ve škole předmět „správného mluvení“?, něco jako kulturu řeči nebo rétoriku.

JV: Rétoriku přímo ne, ale kulturu řeči ano. Bohužel v našem dnešním systému vzdělání se i dobrá myšlenka zkazí tím, že je direktivní - koukej se to naučit, já tě z toho budu zkoušet - dětem se tak znechutí spousta krásných věcí. Úkolem školy je ukázat krásu a bohatost života, my učíme počítat a bát se pravopisu. Většina lidí, která vyjde ze základní školy a bohužel i ze střední, si myslí, že jazyk je pravopis. Už tolikrát jsem se s tímto názorem setkal a je mi z něj smutno; čeština je to, jak se co píše. Je hloupost drilovat děti, jak zapsat nějakou historickou podobu výslovnosti. Chtěl bych se s nimi bavit o tom, že řeč je úžasný nástroj sdělování myšlenek a sdílení všech možných pocitů. Schopnost se vyjádřit, ocenit a vychutnat si bohatství jazyka - to kdyby někdo učil!

Jaký hlasový nebo zvukový projev považujete pro sebe za nejkrásnější – smích dítěte, hlas milovaného člověka, krásný zpěv, šumění lesa?

ZP: Odpověď z nás nevypáčíte.

Pročpak?

JV: V odpovědi na tuto otázku vždycky stočím hovor k pojmu „adekvátnost.“ Nám se líbí, když se něco hodí v daném kontextu a v dané situaci, to znamená: teď nemluví příliš drsným hlasem.. (mluví jemně)..., ale tento hlas... (výhrůžně zdrsňuje a vyšroubuje do výšky)... by nebyl adekvátní zase v jiné situaci, kde potřebuji vzbudit zase jiný dojem...(smích)... Takže nám jde spíš o adekvátnost, než vybrat jedno nejlepší, protože to není. Je to vždycky podle kontextu.

Děkuji za rozhovor.



Tónometr Königův, soustava ladiček, která je naladitelná v rozsahu lidského sluchu. Byla používána k výzkumům např. k analýze samohlásek v době, kdy neexistovaly moderní analyzátoři. Na světě existovaly pouze tři kolekce, tato je jediná, která přežila 2. světovou válku. Tónometr nechal zhotovit zakladatel Fonetického ústavu prof. Josef Chlumský podle vzoru, který byl v Paříži, druhý z exemplářů byl v Hamburku. Pražská soustava ladiček dnes už bohužel není kompletní, v roce 2004 byla část zcizena, takže tónová řada postrádá spodní veliké ladičky.

Prof. PhDr. Zdena Palková, CSc., je specialistkou v oborech fonetiky a fonologie, zejména češtiny. Ve výzkumné oblasti se zabývá prozodií češtiny, řečovou komunikací, jevištní řečí, problematikou speech processing, automatickou syntézou a srovnávací fonetikou česko-německou. Je vedoucí semináře obecné fonetiky a fonologie. Dlouhodobě spolupracovala s Čs. rozhlasem (1980-92) při výchově řeči moderátorů a hlasatelů, s pražskými divadly jako fonetický poradce (zejména Divadlo Na Zábradlí, 1980-91, od r. 1990 dosud Národní divadlo).

Je členkou mezinárodních organizací International Society of Phonetic Sciences (ISPhS), International Speech Communication Association (ISCA), International Phonetic Association (IPA), Societas Linguistica Europea (SLE), New York Academy of Sciences (NYAS) a autorkou mnoha odborných publikací.

doc. PhDr. Jan Volín, PhD., ředitel Fonetického ústavu. Jeho odborným zaměřením je fonetika a fonologie angličtiny a češtiny a problematika osvojování řeči. Výzkumné a pedagogické působení se týká prozodie, řečové komunikace, srovnávací fonetiky česko-anglické, lingvistiky a fonetiky, českého jazyka a literatury, anglistiky a amerikanistiky, překladatelství a tlumočnictví.

V letech 1997 - 2000 vedl doškolovací kurzy ATE ČR pro pražské učitele angličtiny. Je autorem četných odborných publikací. V posledních deseti letech působil na University College London a University of Liverpool, UK. Je členem International Society of Phonetic Sciences (ISPhS).

(Marie Kohoutová)